

ÁRON ÉS AZ ÖZVEGY JUHA A 90. LEVÉL AGÁDÁJÁNAK FORRÁSÁHOZ

Fröhlich Ida

az MTA doktora, egyetemi tanár,
PPKE BTK, Hebraisztika Tanszék
frohlich@btk.ppke.hu

Mikes 90. levele egy elbeszélést tartalmaz egy szegény asszonyról, akinek egyetlen vagyona egy juh volt. A kézirat dátuma szerint Mikes 1729-ben írta a levelet. A levél elején egy akkor történt különös eseményről, egy fényes nappal látott csillagról, majd a görög érsek és püspökök Rákóczi udvarában tett látogatásáról tudósít. Tömör és élvezetes előadásban gazdagnak láttatja a papi elitet, kik török alattvalók lévén nem mutathatják gazdagságukat. Az érseki, püspöki és papi címekért pénzt kérnek a jelöltektől. A vidéki papok nagycsaládosok, kik kemény mezei munkát végeznek, hogy eltarthassák családjukat, gyermekeiket ugyanakkor cifra ruhában járattván előszeretettel hangsúlyozzák társadalmi különállásukat a falusi lakosságtól. A görög papoknál tett látogatásaira utalva Mikes megjegyzi, hogy a plébánosoknál látott egyetlen könyv valami régi és szakadozott misekönyv volt. Olyan pásztorokhoz hasonlítja a görög papokat, akik a gondjaikra bízott juhokat nemcsak őrzik, de „*ugyanakkor meg is árendálják őket, és ha meg nem nyuzák is, de jól meg nyirik*”. Hasonlatának forrása egyik friss olvasmánya: „*éppen egy rendes historiát olvastam. nevesse meg kéd is*”. Ezt követi a történet bevezetője: „*A rabinusok ilyen neveléses okát írják a Koré Aaron ellen való feltámadásának*”.

A Mikes által elmondott történet szerint – melynek közvetlen forrása mindeddig ismeretlen – „*egy szegény özvegyasszonynak csak juha lévén, aztot megnyírván, Aaron elvette tőlle a gyapját, mondván, hogy ötlet illeti a törvény szerint*”, majd a Deut 18:4-ben olvasható bibliai törvényt idézi latinul. Az asszony Korah-tól – Mikesnél: Koré – kér segítséget, aki azonban képtelen elérni Áronnál, hogy elálljon a követeléstől. „*Koré, hogy megvigasztalja, 4 ezüstpénzt ada neki, hogy venne azon annyi gyapjút, amennyit lenyírt a juhról*”. Amikor a juh első ellése érkezett, Áron ismét megjelent a bárányt követelve, mondván, hogy az elsőszülött a papé, az elsőszülöttekre vonatkozó törvény szerint. Ekkor az özvegy úgy döntött, levágja a juhott. Megtudván ezt Áron, a papoknak járó részt (a lapockáját és a gyomrát) magának követelte a Törvény alapján. Mikes itt a Deut 18:3 törvényét idézi. Elkérésében az özvegy *anathema*-nak nyilvánítja a juh húsát, „*az Úr előtt*”. Erre Áron az egész húst elvette magának, mondván, minden Izraelben felajánlott dolog a papoknak jár.

Az elsőszülöttekre vonatkozó törvényt illetően Mikes az Ex 19:2, 12-t adja meg hivatkozásként; a forrás helyesen: Ex 13:2, 12. A szám már Mikes forrásában is helytelenül

szerepelt, vagy ő írta el. Részben hasonló a helyzet a Deut 18:3 előírásával is. A vonatkozó bibliai törvény ugyanis úgy rendelkezik, hogy az áldozatokból a papoknak járó rész a lapocka, a két állkapocs és a gyomor. Itt tehát Mikes forrásának szerzője, vagy maga Mikes hagyta ki a felsorolás középső tagját, és rövidebb listát adott. A Mikes által használt *anathéma* szó görög eredetű, és rendszerint 'átok' jelentéssel használatos. Mikes forrásában azonban ez a szó a héber *hērem* kifejezés megfelelője, amelynek értelme 'egészen Istennek szentelt dolog'.

A történetet Mikes rabbinikus eredetűnek tartja. Az elbeszélés bibliai modellekre épül: Nátán próféta Dávid királyról mondott parabolája (2Sám 12) a szegény ember egyetlen bárányáról szól, amelyet erőszakkal vesz el tőle a gazdag, hogy vendégeit jóllakassa. Mikesnél az özvegy és Áron történetének alapjául a bibliai törvény előírásai szolgálnak, azaz a laikusok kötelezettségei (zsengék, elsőszülöttek, tized) a papokkal szemben. Az utolsóként említett *anathéma* (*hērem*) a felajánlott dolog teljes megsemmisítését jelenti, vagyis abból nem részesülhet senki, a törvény szerint a papok sem. A parabola nemcsak kapzsinak és erőszakosnak mutatja be Áront, de olyan személynek is, aki hamisan értelmezi a Törvényt, magának követelve az Istennek járó részt is. A történet csattanója a mózesi törvény kiforgatását, hamis interpretációját hangsúlyozza. Az, hogy az elbeszélés főszereplője özvegyasszony, szintén kapcsolatba hozható a mózesi törvénnyel. A bibliai törvényhozás ugyanis külön figyelmet szentel az özvegyekről és árvákról való szociális gondoskodásnak. Az özvegy és Áron története viszont éppen arról szól, hogyan teszik az előírások lélektelen alkalmazásával, sőt, akár hamis érveléssel is a támasz nélkülieket földönfutóvá azok,

akiknek feladatai közé tartozna a róluk való gondoskodás.

A történetet Mikes magyarul mondja el. Az általa citált három bibliai hely közül az elsőt latinul, a többi magyarul idézi. Az idézetek bizonyos szabadsággal a Vulgata és a Káldi György-féle bibliafordítás megfelelő részleteit látszanak visszaadni.

Az özvegy története a Korah-felkelés bibliai történetéhez (Num 16; 26:9–11) kapcsolódik. Izrael pusztai vándorlásának idején Korah, az egyik papi csoport feje fellázadt Mózes és Áron tekintélye ellen. A lázadók istenítéssel bűnhődtek: elnyelte őket a lábuk alatt megnyíló föld. A *Zsoltárok gyűjteményében* több címfelirat említi Korahot és csoportját (*benē Korah*) mint zsoltárszerzőt és -énekes céh tagjait a jeruzsálemi szentélyben (Zsolt 42:1, 44:1, 45:1, 46:1, 47:1, 48:1, 49:1, 84:1, 85:1, 87:1, 88:1). A pusztai vándorlásról szóló hagyomány viszont ismeretlen okból negatív szereplőkként állítja be őket; a Korah-lázadásról szóló bibliai elbeszélés nem indokolja a lázadás kitérését. Ezzel szemben a Mikesnél olvasható történet Korahnak Áron kapzsisága miatt érzett felháborodásával magyarázza az eseményeket. Mikes elbeszélésében Korah a történet aktív résztvevője: szálnalmat érez az asszony iránt, kárának enyhítésére pénzt ad neki, és megpróbál Áronnál közbenjárni érte.

A mózesi Törvény merev és hamis interpretációja régtől témája volt a zsidó hagyománynak. Az újszövetségi Máté-evangélium kemény kritikát mond a farizeusok kapzsiságáról, ami a mózesi Törvény hamis értelmezésére vezeti őket. Az evangélista képmutatóknak és vak vezetőknak nevezi őket, akik bezárják a mennyek országát az emberek előtt, mivel azt mondják: „... *ha valaki a templomra esküszik, nem érvényes, de ha a templom aranyára, akkor az kötelezi. Esztelenek és vakok!*

Hát mi több, az arany vagy a templom, amely megszenteli az aranyat?” (Mt 23:16–17) Hasonlóképpen kritizálja az áldozatoknak és a tized megfizetésének a farizeusok által eltűzött jelentőségét, valamint azt, hogy a farizeusok nem törődnek a Törvény szellemével: „Mentából, kaporból és köményből tizedet adtok, közben ami fontosabb a törvényben, az igazságosságot, az irgalmat és a hűséget elhanyagoljátok” (Mt 23:23).

Josephus, az újszövetségi iratokkal kortárs szerző árnyalt bemutatást ad Korahról (*Antiquitates* 4.2.2. §14–4.3.4. §56), aki látszólag a közjó védelmezőjeként lázad Áron ellen – valójában azonban magának akar hatalmat biztosítani a tömeg segítségével. Josephus a görög történetírók által nagyra értékelt motívumokat emeli ki: a polgári széthúzás (*szta-szisz*) veszélyét, a fényűzés hajszolását és a szerzés vágyát, megvetést a rend és a törvények iránt – mindazokat a jellemhibákat, amelyek megrontják az arisztokráciát. A történetben Josephus nem használ parabolát.

A Mikesnél olvasható példázat forrása egy középkori *midrás*, amely Korah lázadásának történetét beszéli el. A mese később népszerű antológiák részévé vált. Két változata ismert: a Mikesnél is olvasható rövidebb változat (*Tehillim* 1, 14; *Midraš Aggada*, Num 7.19; *Manzur* 7–8) és egy ennél hosszabb elbeszélés (*Likkutim* I. 23a–23b; *Bēt ha-Midraš* VI. 107–108; *Hibbur Ma’asē* No. 6; *Nevē Šalom* 56; a forrásokról lásd Ginzberg, 1938, 3, 290–292). A hosszabb változat szerint Korah felkelést akart szítani Mózes és Áron ellen az általuk kirótt adók miatt. Ez a szöveg magyar fordításban a következő:

„Korach rágalmazta Mózeset és Áront. Mit csinált? Összegyűjtötte az egész községet [...] és csúfolódó beszédet tartott előttük. Ezt mondta nekik: Szomszédságomban lakott egy özvegy

asszony két árva leányával. Volt egy mezeje. Midőn hozzáfogott a szántáshoz, Mózes idézte neki a biblia törvényét: Ne szánts ökörrrel és számmal együtt. Amikor vetni kezdett, ezt idézte: Meződet ne vesd be kétfélével. Amikor az aratáshoz és a kévekötéshez fogott, megparancsolta neki: Hagyjátok a mezőn az elhullatott kalászokat, az otffejejtett kéveket és a vetésnek szélét. Mielőtt megkezdte a cséplést, így szólt hozzá: Adj dézsmát, továbbá első és második tizedet. Az asszony elismerte a törvényt és megadta. Aztán mit tett? Eladta a földet és vett két juhok, hogy ruházkodjék azok gyapjából és élvezze egyéb hasznukat. Amikor megellettek, megjelent Áron és így szólt az asszonyhoz: Add nekem az elsőszülötteket, mert azokat Isten rendelte nekem: minden elsőszülöttet... szentelj a te Istenednek. Az asszony alávetette magát a törvénynek és átadta a bárányokat. Amikor elérkezett a juhnyírás ideje és az asszony megnyírta a juhokat, azt mondta neki Áron: Add nekem az első nyírást (mert így rendelte Isten: juhok első nyírását add neki). Erre az asszony így szólt: Nincs nekem annyi erőm, hogy szembeálljak ezzel az emberrel. Én levágom és megeszem azokat. Amikor aztán levágta a juhokat, ismét megszólalt a pap: Add nekem a lapockát, a két állkapcsot és a gyomrot. Ekkor az asszony azt mondta: Miután levágtam azokat, még akkor sem szabadultam meg Tőle?! És kijelentette: legyenek ezek számomra örökszentség. Mire Áron válaszolt: Az egész az enyém, mert úgy rendelte Isten: minden örökszentség Izraelben a tied legyen. Fogta és elment és otthagya az asszonyt, sírva, két leányával” (Zsoldos, 1931, 361–62.).

A fordítás közlöje, Zsoldos Jenő a Mikesnél *anathémaként* említett *hērem* terminust az „örökszentség” szóval adja vissza, és megjegyzi: „A héber *hrm* fordítása LXX-ban: *anathema*, a *Vulgataban*: *sanctum sanctorum*,

Káldi a bibliai szót (Lev 27:28) így írja körül: Minden a mi az Urnak szenteltek. Károlyi fordításában: „a mi teljesen Istennek szenteltek” (Zsoldos, 1931, 363, 98. jegyzet).

A hosszabb változat példák sorával közvetíti ugyanazt a mondanivalót a papok kapzsiságáról és kegyetlenségéről. A papokat hazugokként és a mózesi Törvény hamis értelmezőiként ábrázolja. Ez a szöveghagyomány teljes listát ad azokról a kötelezettségekről és illetékekről, amelyeket a laikusok kötelesek teljesíteni, illetve megadni a papoknak: a böngészést illető törvényekről és a tizedről (gyapjú és juhok), az elsőszülöttekről, valamint a papoknak minden egyes áldozatból járó részről. A hosszabb változatban az özvegy kezdetben földdel rendelkezik, majd ennek eladása után vesz két birkát, szemben a rövid változat egyetlen birkájával. A hosszabb verzió említi az özvegy két lányát is. A motívum jelentősége, hogy az özvegy mellett egy másik veszélyeztetett társadalmi csoportot, az árvákat is bemutatja. A rövidebb változat, elhagyva a lányok és az özvegy földjének motívumait, magányos, nincstelen emberként ábrázolja az asszonyt, és párhuzamba állítja az irtalmas Korahhal.

A hosszabb midrás magyar fordítását közlő Zsoldos Jenő a szöveggel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a midrási mese és Mikes szövege között feltűnő a tartalom ellentétes tendenciája. A midrás pellengérré állítja Korachot, Mikes olvasmánya glorifikálja. A héber szöveg a rágalmazó, koholt történettel uszító Korachban megbélyegzi a forradalmi demagógiát és mintegy szimbolizálja a tekintélyromboló népbolondítót. Mikesnél ellenben Korach: az elnyomottak védője, a papok embertelenségétől szenvedő szegények igazlelkű barátja. A midrás gonoszszándékú hőse Mikesnél mint rokonszenves népzézer jelenik meg. Természetesen valóság-

nűnek kell tartanunk, hogy Mikes a mese belső formáját készen kapta és egy olyan francia szöveg alapján ültette át levelébe, mely a zsidó felfogással ellentétesen alakította át és módosította az alapforrás szellemét.” (Zsoldos, 1931, 362–366.) A különbségek a Zsoldos által ismert hosszabb midrásváltozat és Mikes szövege között nem Mikes vagy a feltételezett francia forrás írói invenciójának eredményei: Mikes a Zsoldos által nem ismert és nem idézett rövidebb változatot ismerte, melyben Korah jóakarátú emberként és az özvegy pártfogójaként jelenik meg (Zsoldos, 1931, 361–62.).

Mikes 1729-ben Rodostóban, Rákóczi udvarában élt. Olvasmányainak két fontos forrása volt: a Rákóczi könyvtárában lévő könyvek és saját magánkönyvtára. Mindkét gyűjtemény főként korabeli francia szerzők műveit tartalmazta, amelyekből rendszeresen merített: az egyik Mme de Gomez novella-sorozata, a másik a *Spectateur*; az angoltól franciára fordított erkölcsi folyóirat. Nincs utalás arra, hogy Mikes a francián kívül más nyelvből is fordított volna. Mint a jezsuita kollégium egykori diákjának és kora művelt emberének azonban jó latin nyelvtudással kellett rendelkeznie. A 90. levél rövid latin bibliai idézeteket is tartalmaz. Ezt azt jelzi, hogy Mikes forrása latin nyelvű volt, vagy ha francia nyelvű volt, tartalmazott latin nyelvű bibliai idézeteket.

A szegény asszony és birkájának története felbukkan több XVIII. századi európai szerzőnél. Ezek a változatok azonban mind későbbiek Mikes levelének dátumánál. Közülük a legrégebbi egy Londonban 1741-ben kiadott anonim mű, *The priest and the widow, a tale (A pap és az özvegy meséje, ford. F. I.)*. A történetet franciául első ízben Voltaire közli *Dictionnaire philosophique* című művének

Curé de campagne című szócikkében (Voltaire, 1764, 1/398.). Mivel a mű 1764-ben jelent meg először, azaz több mint harminc évvel Mikes levelének dátuma és három évvel Mikes halála után, Voltaire-t kizárhatjuk a lehetséges források közül. A szócikket ezt követően több angol folyóiratban is közölték, *The Country Curate* címen. Ezek alapján feltételezhető, hogy az özvegy és Áron története a 18. század második felében meglehetősen ismert volt. További jelentős szerzők is idézik, például Thomas Paine. A történet forrásához Voltaire vezet el, aki fenti munkájában utal Gilbert Gaulmin egyik könyvére, melyben a szerző a történet latin fordítását közli a héber eredeti alapján.

Gilbert Gaulmin államtanácsos, XIV. Lajos korának híres francia orientalista, számos görög és keleti szöveg kiadója, kommentátora és fordítója, keleti kéziratok gyűjtője volt. Bizánci szerzőket adott ki, s fordításokat közölt az indiai Pilpay meséiből. A Voltaire által említett könyv forrásaként „egy névtelen rabbi” *Ma'siyot* (Történetek) című, héber nyelven, a 16. század első fele óta a héber könyvnyomtatás központjának számító Velencében megjelent munkáját jelöli meg. Gaulmin könyvét Párizsban adták ki Toussaint Du Bray nyomdájában, a különböző példányok címlapjai szerint 1628-ban és 1629-ben. A könyv az említett velencei kiadású műből merített héber szövegeket tartalmaz: *Séfer Divrē ha-yámim šel Mošeh* (Mózes krónikájának könyve, ford. F. I.) és *Peřinat Mošeh* (Mózes halála, ford. F. I.), a szövegek latin fordításával, jegyzetekkel és előszóval. Az özvegyről és Áronról szóló midrás rövid változata Mózes krónikájának könyvében található.

Voltaire szerint Gaulmin munkájának újabb kiadója Fabricius volt, aki minden

bizonytal Johann Albert Fabricius (1668–1736) hamburgi polihisztorral, bibliográfussal, gyűjtővel és klasszikus nyelveken írt művek kiadójával azonosítható. Fabricius összesen 128 könyvet adott ki, ezek legtöbbször kompiláció, szövegkiadás vagy antológia. Szöveggyűjteményeivel és szövegkivonataival megteremtette az ószövetségi apokrif és pszeudepigrafiás irodalom máig használatos fogalmát. *Codex Pseudepigraphus Veteris Testamenti* című könyvében többször is említi Gaulmin fenti művét *De Vita et Morte Moysis, libri à Gilberto Gaulmino editi* címen. A szerzőt *Gaulminus Molinensi, vir doctissimus*-ként említi, s idézi az 1629-es párizsi kiadás pontos címét. Még Gaulmin rövid ismertetőjét is közli, amely szerint „*Rabbinicum opus inquit Gaulminus, id est nullius auctoritatis, sed maxime antiquitatis scriptum edimus*”, vagyis „*rabbinikus iratokat adunk itt közre, amelyek nélkülöznek ugyan minden [szentírási] tekintélyt, ám igen régiek*” (ford. F. I.) (Fabricius, 1722, 834.).

A történet Gaulmin nyomán újraközölt szövegét Fabricius műveinek tengerében eddig nem sikerült megtalálni, így nem tudni, ő volt-e az, aki kiegészítette a mesében szereplő bibliai idézeteket, és hozzáadta az idézetek szöveg helyeit. Mikes változata pontosan tükrözi a Gaulmin-féle latin szövegben olvasható elbeszélést. Gaulmin latin szövege lehetett tehát az európai hagyomány számára a történet forrása, amelyet egy későbbi szerző pontos bibliai idézetekkel és helyekkel közölt eredetiben vagy fordításban, kiegészítve a bibliai referenciákkal és idézetekkel. A Mikesnél található bibliai idézetek nem Gaulmintól származnak, hanem feltehetőleg Mikes közvetlen forrásából. Gaulmin ugyanis saját latin fordításában adta meg az általa használt rabbinikus szöveg rövidített bibliai idézeit. Mikes forrása tehát Fabricius vala-

melyik könyve és a mesének abban közölt latin szövege, vagy egy Gaulmin, esetleg Fabricius nyomán dolgozó, francia szerző lehetett, aki a mese szövegét francia fordításban, a bibliai idézeteket pedig a kor szokásának megfelelően latinul közölte. Ez a mű nagy valószínűséggel része volt Rákóczi vagy Mikes könyvtárának.

Mikes könyveinek listáját nem ismerjük. A rodostói Rákóczi-könyvtár anyagáról – legalábbis annak egy részéről – azonban készült hivatalos összeírás: César de Saussure jegyzékében felsorolja a Rákóczi-könyvtár Rodostóban maradt könyveit (de Saussure, 1909, 365–368.). A könyvek közt szerepel Augustin Calmet néhány műve, amelyek forrásul szolgálhattak az özvegyről szóló példázathoz. Saussure felsorolásában ezek: a *Dictionnaire [...] de la Bible*, az *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament* és a *Moeurs de Israélites*. A *Dictionnaire [...] de la Bible* először Párizsban jelent meg 1722-ben, két *folio* kötetben. Ezekhez a szerző 1728-ban kétkötetes *Supplément*-t csatolt. Feltehetően ez a bővített kiadás volt meg a Rákóczi-könyvtárban, mivel de Saussure felsorolása négy kötetet említ (de Saussure, 1909, 365.; Zolnai, 1925/26, 20.). Calmet szótárának elődje a Richard Simon francia oratorianus szerzetes 1693 és 1717 között több kiadásban megjelent enciklopédikus bibliai szótára volt (Simon, 1693). Az *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs* (Paris, 1718) Mikes két fordításának is forrásul szolgált (*A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája és Az Izraéliták Szokásáról – A Keresztényeknek Szokásáról*), s ugyancsak része volt Rákóczi könyvtárának (de Saussure, 1909, 365.; Zolnai, 1925/26, 21.; Hopp, 2002, 406a.). A mű azonban nem idézi az özvegy és Áron vitájáról szóló mesét. Calmet *Dictionnaire [...] de la*

Bible-jének 'Coré' címszava (Calmet, 1721, 1/141–142.) sem tartalmazza, s nem lelhető fel a szótár más helyein, valamint a pótkötetekben sem.

Megtalálható viszont a mese francia fordításban a latin nyelvű bibliai idézetekkel, továbbá a bibliai helyek jelzéseivel együtt a Calmet-féle szótár fent említett elődjében, Richard Simon *Dictionnaire biblique*-jében, a 'Coré' címszó alatt, (Simon, 1693, 377.). Simon a bibliai Korah-történet apropóján közli a midrási történetet, amelyhez bevezetőt is fűz. Bevezetője – Gaulminhez hasonlóan – nevelésnek minősíti Korah lázadásának rabbinikus indoklását. Ugyanezt az indoklást vette át Mikes is a maga szövegében: „*Les Rabins rapportent une plaisante histoire au sujet de la révolte et la sédition de Coré, elle et agréable quoique ridicule*” (A rabbik hangzatos történetet mesélnek Korah lázadásáról és bujtoztatásáról – odaillő, bár neveléses. ford. F. I.). Simonnál a bibliai idézetek latinul szerepelnek, és szó szerint megegyeznek a Mikesnél latinul idézett részekkel. A Simonnál helyesen (Ex 13:2, 12), Mikesnél helytelenül (Ex 19:2, 12) megadott Exodus-hely esetében az eltérés Mikes elírásának következménye lehet, a többi hely közlése megegyezik. Mikes szövege Simonét követi rövidítések nélkül, s a második és harmadik latin nyelvű bibliai idézetet is lefordítja a francia szöveggel együtt. Voltaire szövege – amelynek nem lehetett köze Mikes leveléhez – saját fordítás lehetett a Gaulmin-féle latin szöveg alapján. Voltaire fordítása ugyanis nem azonos Simon szövegével, és kisebb kihagyásokkal, eltérésekkel adja vissza latin forrását. Mindezek alapján tehát Mikes forrása nagy valószínűséggel Richard Simon szótára lehetett. Egy olyan, a maga korában meglehetősen elterjedt, enciklopédikus alapmű, amely nem szerepel ugyan

a rodostói Rákóczi-könyvtár leltárában, Mikes előtt azonban ismert lehetett. Lehetséges, hogy része volt Rákóczi könyvtárának, ám valamilyen oknál fogva nem került be a leltárba. Nem kizárható az sem, hogy Mikes saját tulajdona volt a könyv.

Mivel Mikes friss olvasmányélményeként ír a történetről („*éppen egy rendes historiát olvastam*”), továbbra sem kizárt, hogy az özvegy és Áron története Richard Simon szótára nyomán felbukkant valamely francia nyelvű periodika egyik 1730 körüli számában, s ez volt Mikes közvetlen forrása. Mint em-

lítettem, Voltaire *Curé de campagne*-a megjelenéskor több folyóiratban is, így nem lehetetlen az sem, hogy Simon vonatkozó szócikkét vagy annak részletét másutt különállóan is közölték. A történet – bármi is volt vándorlásának utolsó szakasza – nagy utat tett meg, míg Keletről Keletre vándorolt, s eljutott a török birodalom földjére, a görögök, örmények és zsidók szomszédságában élő Mikeshez Rodostóba.

Kulcsszavak: *Mikes, özvegy, Áron, Biblia, juh, birka*

IRODALOM

- Calmet, Dom Augustin (1721): *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible*, 1–2. Emery, Saugrain et Martin, Paris
- Fabricius, Johann Albert (1722): *Codex Pseudepigraphus Veteris Testamenti*. Hamburg
- Gaulmin (Gaulmyn), Gilbertus (1629): *De Vita et Morte Mosis libri tres. Ex MS. exemplaribus. Primus Hebraicè edidit, Latina interpretatione & notis illustravit*. Toussaint Du Bray, Paris
- Ginzberg, Louis H. (1938): *The Legends of the Jews*. 1–7. The Jewish Publication Society of America, Philadelphia
- Hopp Lajos (2002): *A fordító Mikes Kelemen*. Szerk. Tüskés Gábor. Universitas, Budapest
- The Priest and the widow, a tale*. (1741): Printed for E. Comyns, London
- de Saussure, César (1909): Catalogue des livres de la Bibliothèque. In: Thaly Kálmán (szerk.): *De Saussure Czézár törökországi levelei és főljegyzései Rákócziról (1730–1740)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Simon, Richard (1693): *Le grand dictionnaire de la Bible: ou, Explication littérale et historique de tous les mots propres du Vieux et Nouveau Testament, [...]*. Veuve de J. Certe et J. Certe fils, Lyon
- Voltaire (1764): *Dictionnaire Philosophique Portatif*. London/Genf
- Zolnai Béla (1925/26): II. Rákóczi Ferenc könyvtára. *Magyar Bibliofil Szemle*. 1–27.
- Zsoldos Jenő (1931): A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Ötödik közlemény. *Magyar Zsidó Szemle*. 48, 355–365.

